

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

РЕНАТО РІЗАЛІТІ (Італія, Флоренція)

Доба Хмельницького в Україні у світлі історичної хроніки міста Лукки

Серед суспільно-політичних зрушень, яких зазнаєш Європа в XVII ст., особливу роль відіграли Визвольна війна в Україні під проводом Богдана Хмельницького і створена в її ході козацька держава. Події, що розгорталися на українських теренах, відлунювали в різних кінцях континенту, істотно впливаючи на характер міжнародних взаємин. Цілком закономірно, що вивчення доби Хмельницького в загальноєвропейському контексті є темою актуальною, яка дедалі виходить на передній план історичних досліджень. У цьому зв'язку велике значення має введення у науковий обіг свідчень не тільки протагоністів тогочасної драми — України і Польщі, а й інших країн. Завдяки зусиллям не одного покоління дослідників історіографія збагатилася значним масивом "українознавчих" документів і матеріалів з венеціанських, ватиканських, австрійських, турецьких та інших архівів. Пошуки їх тривають й досі, доповнюючи своїми знахідками панораму тих бурливих часів. Саме до таких джерел, які розширюють наші уявлення про міжнародні аспекти Визвольної війни українського народу, слід віднести історичну хроніку міста Лукки (Італія), яка тривалий час зберігалася в рукописному фонді місцевої публічної бібліотеки і була невідомою дослідникам. Автором її був Мартіно Манфреді, який занотовував не тільки фактичні дані про події в Україні, а й намагався дати їм тлумачення з позицій певних прошарків луккського суспільства.

Одним з перших, хто зайнявся вивченням цього староіталійського джерела, є відомий славіст, професор Флорентійського університету Ренато Різаліті, автор багатьох монографій та інших наукових публікацій, в котрих чимало уваги приділяється українській проблематиці. Результати своїх студій, присвячених польсько-українським сюжетам хроніки Манфреді, він виклав у праці, яка була опублікована в "Actum luce" - журналі Луккського історичного інституту (1990, № 1—2). Нижче друкується її переклад. Стаття подається з деякими скороченнями загальноісторичного матеріалу.

М. М. ВАРВАРЦЕВ

Записи Мартіно Манфреді належать до документів неординарних не тільки тому, що були зроблені уродженцем Лукки — міста, де впродовж століть зберігається багато свідчень про Східну Європу, починаючи з кириличного напису, викарбованого на порталі місцевого собору одним стародавнім руським паломником по святих місцях¹. Літопис, зайшаний Мартіно Манфреді, — одна з небагатьох пам'яток доби козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Одрозумів слід зазначити, що його автор не належав до безпосередніх очевидців подій в Україні і не називає джерела своїх відомостей про них. Отже, виникає питання, пов'язане з визначенням ступеня вірогідності його записів: чи не могли прислужитися йому хроніки інших сучасників? Відомо, що літописи, де йшлося про Україну, створювалися в цей час в різних країнах, але це були рукописи, недоступні, зрозуміло, луккському автору. У друзі ж вони

з'явилися лише в наступні століття і, таким чином, про їх зв'язок з італійським твором не може бути й мови. Щоправда, слід вказати на один виняток — "Аннали" Натана Ната Гановера, які були опубліковані староєврейською мовою у Венеції в 1653 р.

Гановер Натан Ната бен Мозе був жителем Заслава. Дата його народження невідома, але ми знаємо, що помер він у 1683 р. Як і Мартіно Манфреді, він був не тільки сучасником подій Хмельниччини, але, на відміну від луккезця, ще й їх очевидцем. Своєму творові він дав таку назву: "Бездонне пекло, що докладно розповідає про лиха і війни, які сталися в хвальних країнах — Росії, Литві і Польщі". Хронологічно книга охоплювала 1648—52 рр. В ній автор розповідав про те, що бачив на власні очі: селянсько-козацькі збройні виступи на теренах України, Польщі і Литви, лихо, яке зазнавало населення Немирова, Тульчина, Острога, Заслава. Львова, Замостя тощо. При порівнянні відомостей єврейського хроніста з тими, що містять записи Манфреді, стає очевидним, що останній ймовірно був зовсім не знайомий з працею Гановера. Якщо ж ми звернемося до інших можливих друкованих джерел, якими міг користуватися Мартіно Манфреді, — періодичної преси (вона саме переживала період свого народження і з'являлася епізодично у вигляді окремих листівок, написаних від руки, а згодом видрукованих), то також переконуємося, що зміст цих публікацій не містить свідчень, схожих на манфредівські.

Ме часи Манфреді були ще й часами поширення міжнародної інформації усно. Відомості в такій формі, справді, могли надходити до Лукки передусім з Польщі, з якою негоціанти італійського міста підтримували дуже тісні зв'язки. На підтвердження цього маємо послатися на працю Ріти Маццеї "Торгівля і підприємці в Польщі в XVII ст.", яка вийшла в Мілані в 1983 р.² Як встановила авторка, з 42 італійців, котрі були зареєстровані в книгах громадян міста Кракова за період між 1632 і 1646 рр., принаймні 15, тобто понад третина, походили з Республіки Лукка. Серед луккських прізвищ згадуються, зокрема, Гульєльмо і Руджеро Орсетті, Джіроламо Піноччі, Лудовіко Фантоні, двоє Моріконі (Енріко ді Маркантоніо і Фредіано ді Лоренцо), а також інші луккезці, які прийняли краківське громадянство за правління короля Владислава IV: Джованні Боттіні і його компаньйон Джачінто Бамбакарі, Массімо Контаріні, Доменіко і Паоліно Контроні, Ніколао Манфреді³.

У цьому списку привертає увагу згадка про представника роду Манфреді. Як свідчать документи, Ніколао ді Бенедетто Манфреді прийняв краківське підданство 2 грудня 1647 р., коли вже мав 44 роки та тривалий досвід у виробництві і торгівлі шовком. Більше десяти років він утримував крамницю по продажу шовку — спільно з батьками своєї дружини Камілли ді Федеріго Андреоцці. Взимку того ж 1647 р. негоціант перебував у Кракові разом із сином Бенедетто, який залишався у Польщі до кінця свого життя. Сам же Ніколао повернувся на батьківщину навесні чи влітку 1648 р. Слід припустити, що відтоді він більше не повторив своїх подорожей до Польщі, зате послав туди з комерційними цілями іншого свого сина — Дж. Лоренцо. Перебування дітей Ніколао Манфреді у Польщі збіглося з подіями, які збурили країну після смерті Владислава IV і внаслідок яких луккські купці зазнали значних збитків. Незважаючи на це, купці Манфреді продовжували діяти на польському ринку, а в останні місяці 1653 р. вперше після майже двох століть підприємницької діяльності представників роду здобули найбільш високе становище в республіці⁴.

Нам не вдалося встановити ступінь спорідненості луккського хроніста з членами сім'ї негоціанта Ніколао Манфреді. Але фактом є те, що останній особисто знав багатьох луккських купців, котрі регулярно відвіду-

вали Польщу⁵. Щодо самого тексту його хроніки, то з нього видно, що її автор старанно збирав і занотовував усі згадки про поляків, які є додатковим свідченням польського походження наведених ним відомостей про тодішнє становище в Речі Посполитій. З довірою маємо, наприклад, поставитися до розповіді, де він пише про королівство, охоплене "суцільною пожежею громадянських воєн" - "повстанням козаків та інших народів", котре, за його словами, "триває досі з 1648 р."⁶. Манфреді зазначає, що "козаки (вони називаються ще запорожцями) є новою нацією, яка походить і складається із землеробів, скотарів та кріпаків". Козаки, "обрані польськими дворянами як найбільш сильні, рухливі і боездатні з числа інших підданих, та кріпаки упродовж майже століття посилювалися для заселення тієї частини королівства, яка межує з кримськими татарами і де дворяни володіють численними скарбами та просторою й дуже родючою рівниною; звичні до військового життя і користуючись зброєю, козаки захищають своїх господарів та їхнє майно від згубних навал згаданих татар" . Такі уявлення про українців і, зокрема, про роль козаків, поширювані співвітчизниками Мартіно Манфреді, можна вважати типовими для громадської думки лугкського суспільства.

У своєму літописі Манфреді намагається також схарактеризувати стосунки між реєстровими козаками і польським урядом. Він зазначає, що "завдяки свободі і зручності проживання кількість козаків, яких було спочатку лише 600, зросла впродовж кількох років до багатьох тисяч... Вони мали сміливість неодноразово протистояти своїм Господарям і благодійникам й цілком позбутися покори перед ними. Але приборкані і поневолені поляками силою зброї, вони були змушені поступитися своїми привілеями і свободами, якими користувалися раніше, і задовольнитися тим, що в подальшому їхнім ватажком був зазвичай польський шляхтич, так само як полковники і урядовці..."⁸. Разом з тим Манфреді називає причину, яка викликала вибух у козацькому середовищі, "несподіваною і цілком незначною". При цьому він наголошує на "настроях затятого бунтарства на початку нинішнього року" (1648), які "підняли козаків на таке жахливе повстання. Спалахнувши, мов пожежа, воно стало вкрай небезпечним для всього Польського королівства, до цього часу процвітаючого і спокійного"⁹. Безперечно, змальована тут Мартіно Манфреді ідилічна картина життя в королівстві напередодні повстання не відбивала важливі реалії цієї держави і віддзеркалювала лише точку зору польських панівних кіл.

Та найбільш виразно такий підхід проявився у повідомленнях про визначного козацького ватажка, національного героя українського народу Богдана Хмельницького. Згідно з твердженнями Манфреді, гетьман, уособлюючи "дух темний і бунтівний", прагнув "узурпувати владу"¹⁰. Негативне уявлення про Хмельницького посилюється тим, що в хроніці відсутні елементарні біографічні відомості про нього. Обминається, наприклад, те, що він був людиною освіченою — навчався в єзуїтському колегіумі Львова. Немає відомостей про його перебування у турецькому полоні, участь в антипольському повстанні 1637 р., в переговорах 1645 р. з Францією про вступ козаків у війну проти іспанських Габсбургів.

Нарешті, Манфреді нічого не говорить про те, що вибуху козацького обурення сприяв мимоволі сам польський король Владислав IV, який вів з Хмельницьким таємні, без відома сейму, переговори про посилку козаків проти татар. Український ватажок, як відомо, використав цю обставину, щоб створити військо для боротьби з самими поляками. Отже, козацьке повстання виявилось досить несподіваним для польської шляхти, якщо врахувати події, які склалися на міжнародній арені Європи. 1645 р., як підкреслює М. Костомаров, у Польщу прибув венеціанський

посол Тьєполо з метою приєднати її до антитурецької ліги. З собою він привіз велику суму грошей — близько 20000 талерів, щоб польський уряд зміг використати їх для залучення козаків до цієї боротьби ". Тоді ж ініціативу венеціанців підтримав також папський нунцій у Польщі.

У самий розпал підготовки повстання, як пише Манфреді, Б. Хмельницького "звинуватили у злих задумах не тільки проти короля, а й шляхти". Але йому "вдалося сховатися у сільській місцевості і тим самим врятуватися. Ставши на чолі багатьох тисяч рибалок і повернувши на свій бік також значну кількість тих козаків, котрі отримувати платню від короля, він сформував великий загін. Генералісимус королівства вважав за необхідне послати проти нього численне військо, яке складалося з поляків і частково з козаків, котрі, проте, зрадили королівську владу. ...Вирішивши помститися, генералісимус тоді особисто пішов з рештою війська проти повстанців", але, констатує хроніст, "втратив і його"¹².

Не уточнюючи імен польських командувачів (Потоцьких), дати битв (6 і 16 травня 1648 р.) та місця, де вони відбуватися (Жовті Води і Корсунь), Мартіно Манфреді зосереджує увагу на наслідках тих подій, завдяки яким утвердився політичний і воєнний татант Богдана Хмельницького. Він підкреслює, що перемоги, здобуті українцями, дали змогу розширити масштаби повстання: до нього "приєдналася величезна кількість селян, які в ході виступу козаків піднялися на боротьбу в різних провінціях, а також більша частина рутенців і послідовників грецького віросповідання"¹³. Подаючи ці дуже важливі спостереження, Манфреді спирався на численні звістки, які надходили до Лукки, і, отже, знав про різні національні, релігійні та соціальні сили, які об'єднуються у боротьбі проти польського панування.

Цікаво, що луккезець намагається конкретизувати кількість повсталіх козаків. У хроніці називається цифра — 30000 ". Тобто тут повторюються ті перебільшені дані, які наводили тоді як українці, так і поляки, ате з різних причин. Польська сторона прагнула в такий спосіб пояснити причину власних поразок; що ж до козаків, то вони хотіли цим викликати жах у своїх ворогів \

Вірний власним провіденським поглядам на історію, Мартіно Манфреді пояснює події в Україні волею Бога, який хотів "покарати Польщу за все, ате не зруйнувати її". Водночас він називає козаків "жорстокими людьми". Дати Манфреді пише, що новий король Казимир "кілька місяців" стримував Хмельницького договорами про мир. Але зрештою "його величність переконався, що скверну повстання не можна вилікувати іншим способом, аніж зброєю, і вирішує відправитись особисто проти ворога як командувач військом"¹⁶.

У творі луккезця підсумовується мінливий перебіг воєнних дій 1649—1650 рр. Окремо він зупиняється на битві під Берестечком 1651 р., коли успіх, нарешті, посміхнувся полякам. Наведений в хроніці докладний опис цієї битви дає підстави вважати, що Мартіно Манфреді розмовляв з її очевидцями. Можна лише припускати, хто це був — італійські купці, котрі повернулися з Польщі, чи поляки, які час від часу навідувалися до Лукки. За свідченням хроніста, звістка про перемогу Яна II Казимира під Берестечком дістала безпосередній відгук в італійському місті Лукка, викликавши "вияви громадської радості". У зв'язку з цим у церкві св. Романа відбулася урочиста меса¹⁷.

У сьомій книзі свого літопису Манфреді розповідає, що Білоцерківський договір був порушений через кілька місяців після укладення і обернувся "новим повстанням й обуренням козаків, ...які віддавали перевагу мечу перед сапою і свободі й розгнужданості війни перед кріпацтвом при

обробітку ланів і догляді отар, що належали польській шляхті"¹⁸. У подальшому, як відомо, війна розгорталася на користь козаків завдяки допомозі молдаван і трансильванців. Хроніст звертає увагу на небезпеку для польської держави таких спільних дій з огляду воєнних "готувань московитів"¹⁹. Спостерігаючи події в Україні крізь призму польських звісток, Мартіно Манфреді не цікавиться та, мабуть, і не знає про рішення козаків на Переяславській раді прийняти владу московського царя. Тим часом він робить нотатки про війну між Росією і Польшею, яка розпочалася в 1654 р. і спричинилася до нової розстановки політичних сил у Східній Європі. Манфреді описує російське втручання в польсько-українську війну, приєднання Хмельницького "з великим військом козаків" до великого князя Московського, коли українці розташувалися табором біля "дуже важливої невеликої Смоленської фортеці на кордоні з Литвою". В хроніці говориться про її облогу і захоплення, їдо означало "велику небезпеку", яка нависла "не тільки над Литвою, але й над усім Польським королівством"²⁰.

Записи хроніста дають змогу з'ясувати не тільки коло питань та характер викладених ним політичних оцінок стосовно повсталі України, але й простежити залежність їх від тих міжнародних зв'язків, які становили важливу основу економіки Лукки. "Я зупиняюсь, звичайно більше, — пише хроніст, — на успіхах Польського королівства, бо вважав за потрібне тлумачити їх як успіхи моєї батьківщини. Я маю на увазі велику частину нашого громадянства — багатих торговців драпом і шовком. В Європі немає жодної країни, крім Польщі, де ми маємо таку велику торгівлю". Він вказує, що обсяги торговельних оборотів луккських негодціантів у Польському королівстві досягали суми понад два мільйони злотих. Звідси Манфреді робить висновок, що інтереси Лукки дорівнюють інтересам Польщі, а отже, можливе падіння останньої є загрозою "інтересам і майну великої частини громадян" Лукки²¹.

Це свідчення можна вважати ключовим для з'ясування пропольських інтерпретацій хроніста. Ї хоч твір не може претендувати на повну об'єктивність, він є важливим історичним джерелом для розуміння розмаїтих процесів, які відбуватися в політичному й економічному житті Західної Європи під впливом Визвольної війни в Україні.

¹ D e l L' A g a t a Ā. Antiche iscrizioni cirilliche nel Duomo di Lucca // Ricerche slavistiche. — Firenze, 1973-1974. — Vol. XX-XXI. — P. 5-14.

² M a z z e i R. Traffic! e uomim d'affari in Polonia nel Seicento. — Milano, 1983.

³ Ibid. — P. 81.

⁴ Ibid. — P. 85-86.

⁵ L u c c h e s i n i C. Delia storia letteraria del ducato lucchese. — Lucca, 1831. — Vol. II. — P. 34, 80-81.

⁶ M a n f r e d i M. Compendio storico. — P. 21.

⁷ Ibid. — P. 22.

⁸ Ibid.

⁹ Ibid. — P. 22-23.

¹⁰ Ibid. — P. 76.

¹¹ К о с т о м а р о в Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Т. П. — СПб., 1886. — С. 230'

¹² M a n f r e d i M. Op. cit. — P. 23.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid. — P. 75.

¹⁵ К о с т о м а р о в Н. И. Указ. соч. — С. 242.

¹⁶ M a n f r e d i M. Op. cit. — P. 75.

¹⁷ Ibid. — P. 80.

¹⁸ Ibid.-P. 133.

¹⁹ Ibid.- P. 132.

²⁰ Ibid. — P. 135.

²¹ Ibid. — P. 70-80.